

Atentát na dědice rakousko-uherského trůnu, rakouského arcivévodu Františka Ferdinanda d'Este, který spáchal 28. června 1914 srbský nacionalista, rozničil mezinárodní konflikt nesrovnatelné ničivosti. Evropské velmoci byly tehdy vzájemně propojené smluvními povinnostmi, což výslovně zaručovalo, že vyhlášení války jedním státem vyústí v konflikt, který se rozšíří na celý kontinent. Na jedné straně byla Velká Británie, Francie a Rusko, na straně druhé Německo, Rakousko-Uhersko a Itálie.

Konflikt začal 28. července 1914 rakousko-uherskou invazí do Srbska. Krátce nato následoval německý vpád do Belgie, Lucemburska a Francie. Jelikož většina bojujících stran byly koloniální mocnosti, boje se brzy rozšířily do celého světa. Spojené státy sice zpočátku zaujaly neutrální postoj, v dubnu 1917 však vstoupily do války na straně Velké Británie a Francie. Nebylo to snadné rozhodnutí, neboť ve Spojených státech žil velký počet rozmanitých společenství přistěhovalců, stojících na opačných stranách konfliktu.

Podle odhadů se celkový počet vojenských a civilních obětí války pohyboval v řádu pětatřiceti milionů. Nesmírná šíře prostoru, na kterém se konflikt odehrával, a obrovská škoda, kterou způsobil, se odrážejí v názvu, jenž získal v anglickojazyčných zemích: „Great War“ (velká válka).

5.1 *Zasazení do souvislosti: poválečné nepokoje*

První světová válka měla na celosvětové křesťanství, které bylo v roce 1914 z velké části stále jen západním jevem, nesmírný dopad. Válka poškodila vztahy mezi státy a církvemi – dlouho se například neobjevil žádný ekvivalent Edinburghské misijní konference z roku 1910 (4.4.6). Částečně za to mohla závažnost poválečné ekonomické situace a částečně také napjaté vztahy mezi státními orgány, jako byly misijní agentury a církve. Trvalo například velmi dlouho, než došlo k obnově smysluplných pracovních vztahů mezi německými a britskými křesťany.

Obr. 5.1 Konvoj koní a povozů míjející za první světové války trosky kostela svatého Martina a Tržnici sukna v belgickém Ypres. © Sběrka Hulton-Deutsch/Corbis.

Válka však také ukončila představu „křesťanstva“. Tato myšlenka se již z velké části zdiskreditovala v době fragmentace Evropy za dozvuků Francouzské revoluce (4.1.8). Nyní však dostala smrtelnou ránu, ze které se již nikdy nevzpamatovala. Evropské křesťanské státy spolu pravidelně vzájemně bojovaly v minulosti – ale ještě nikdy s takovým zápletem.

Obzvláště závažná byla situace v Rusku. Země brzy utrhla porážku od technologicky nadřazenějšího Německa a byla přinucena žádat o mír. Následkem toho dosáhlo existující vnitřní napětí kritického bodu. Podle obecného soudu to sloužilo jako spouštěč ruské revoluce, která byla bezpochyby jednou z nejvýznamnějších událostí 20. století a měla vliv na osudy křesťanství v Evropě i daleko za jejími hranicemi.

První světová válka však, v žádném významu tohoto slova, nebyla válkou náboženskou. Nevznikla kvůli náboženským otázkám a náboženské názory ani programy nehrály v jejím průběhu žádnou významnou roli. Byla to válka vedená mezi „národními státy“, řízená v první řadě nacionalistickými cíli a programy. Od konce

prusko-francouzské války se mezi evropskými mocnostmi vytvořila komplexní síť svazků a protivah se záměrem znemožnit, aby nějaká mocnost získala převahu na celém kontinentu. Nakonec mechanismus, jehož záměrem bylo zabránit konfliktu, uzavřel velmocí do křehkého stavu rovnováhy, která jak byla jednou porušena, měla potenciál nekontrolovaně eskalovat do totální války.

Jakékoli přiblížení podoby křesťanství 20. století musí vzít v potaz nestabilitu a rozčarování, které vznikly v dozvucích první světové války. Pozornost však nejdříve věnujeme dvěma událostem, ke kterým došlo během této války a které měly vliv na běh 20. století.

5.1.1 ARMÉNSKÁ GENOCIDA ROKU 1915

20. století začalo katastrofou, která přinesla nesmírný šok křesťanům ve východním Středozeří a byla zlověstnou předzvěstí událostí, ke kterým v tomto století došlo později. Do první světové války se zapojila slabá Osmanská říše, která se po řadě vzpour proti své vládě na Blízkém východě a v přílehlých oblastech (4.2.2) začala rozpadat. Osmanská říše, v níž převládal islám, byla domovem velkého počtu neislámských obyvatel, mezi nimiž byli i arménští křesťané. V roce 1915 si řada masakrů a nucených deportací vyžádala mezi jedním až jedním a půl milionem arménských životů, národa, který přijal křesťanskou víru již v roce 301 a považoval se za nejstarší křesťanský národ v oblasti. Této události se nyní říká „arménská genocida“.

Události roku 1915 se však neobjevily zčistajasna. K řadě krveprolití proti arménským křesťanům docházelo v mnoha tureckých městech již v letech 1895–1897, které podle odhadů přinesly smrt 200 000 lidem. I když masakry z dubna roku 1915 nebyly vedeny proti křesťanům konkrétně, ale spíše obecně proti neislámským náboženským menšinám, nejvážněji postižení byli Arméni. K těmto událostem došlo hluboko v Osmanské říši a za válečných podmínek, což takřka zcela znemožňovalo komunikaci a vnější intervenci. Pro zastavení zabíjení tak nebylo možné nic udělat.

O měsíc později vlády Francie, Velké Británie a Ruska odsoudily tyto masakry v prohlášení jako „zločiny proti lidskosti a civilizaci“. Měla za ně být pohnána k zodpovědnosti celá turecká vláda. Návrh mírové smlouvy s Tureckem, známé pod názvem „Smlouva ze Sèvres“ (10. srpna 1920), také obsahoval konkrétní opatření, které zajišťovalo, že turecká vláda předá spojeneckým mocnostem osoby zodpovědné za masakry spáchané během této války na tureckém území. Smlouva ze Sèvres nicméně nebyla formálně ratifikována a nikdy nevěšla v platnost. Nahradila ji Smlouva z Lausanne (24. července 1923), která neobsahovala žádné podobné opatření týkající se potrestání válečných zločinů. Místo toho obsahovala „Vyhlášení amnestie“ pro všechny trestné činy spáchané tureckými činiteli mezi 1. srpnem 1914 a 20. listopadem 1922 – tedy i pro arménskou genocidu. Proti Turecku nebyla podniknuta žádná akce, což mnohé později – mezi nimi i Adolfa Hitlera – vedlo k tomu, že usoudili, že mezinárodní společenství takovéto akty genocidy toleruje, zejména pokud jsou prováděny pod rouškou „válečné mlhy“.

Dopad genocidy na světové křesťanství byl různorodý. Z regionálního hlediska to znamenalo katastrofu. Křesťané na Blízkém východě byli těmito událostmi šokováni a ochromeni. Jelikož mnozí z nich žili jako náboženská menšina pod muslimskou nadvládou, začali se strachovat, že by masakry mohly vést k obecnějším represím vůči křesťanům od dalších muslimských sil v oblasti. Získali přesvědčení, že jedinou možností, jak si zajistit bezpečnost, je se rozptýlit. Tak došlo k tomu, že velká část jich našla útočiště ve Spojených státech, kde tak lze dnes nalézt nejrozsáhlejší arménské společenství.

V temných dnech roku 1915 se někteří Arméni obraceli o pomoc k Rusku. Nebyla snad tato velká země baštou pravoslavi? Nemohly by proto být její velké zdroje využity k tomu, aby jim pomohly snášet zoufalou situaci? V roce 1917 však události dostaly spád, který byli schopni předvídat jen nemnozí. Ruská revoluce svrhla carský stát a zavedla zcela novou ideologii. Rusko přestalo být pravoslavným státem. Pokud se jako stát vůbec

mělo zabývat náboženstvím, mělo to být jeho zrušením ve svých državách – a pokud to bylo možné, i daleko za jejich hranicemi.

5.1.2 RUSKÁ REVOLUCE ROKU 1917

Již jsme zmiňovali (4.2.3), že podle názoru politického filosofa Karla Marxe leží původ náboženství – tudíž i křesťanství – ve společenském a ekonomickém odcizení. Lidé v náboženství hledají útěchu, neboť nejsou schopni sami nést tíhu utrpení a bolesti, které zavinila jejich chudoba a odcizenost od vlastních práv. Jak zní Marxova známá slova: náboženství je „opium lidstva“. Je to omamný prostředek, který tiší bolest života v kapitalismu a zamezuje lidem převzít iniciativu a uskutečnit radikální změnu politiky a společnosti.

Náboženství by podle Marxe vymizelo, pokud by došlo ke změně společnosti. Kdyby komunistická revoluce vedla ke zrušení kapitalismu, utrpení, které vytvořil, zmizí – a spolu s ním i veškerá potřeba náboženské útěchy. Za svůj vznik a svou trvalou přitažlivost náboženství podle Marxe vděčí své schopnosti utěšit a zklidnit tvář v tvář neduhům kapitalismu. Náboženství tudíž nabízelo nepřímou podporu kapitalismu, a tím snižovalo snahy vzbouřit se proti jeho špatnostem a přivodit socioekonomickou transformaci, která by změnila svět.

V samotných centrech kapitalismu – v západoevropských státech, jako je Německo či Velká Británie nebo Spojené státy americké – Marxovy myšlenky nikdy neměly významný vliv. Věnovali jim trochu pozornosti někteří akademičtí a společenští kritici, nezískaly však přijetí ani působnost u těch, kdo byli u moci. Ruská revoluce roku 1917 však situaci radikálně a nevratně změnila. Náhle nějaký stát bral Marxovy myšlenky vážně a začal je uvádět do praxe. Jestliže náboženství bývalo podle Vladimira Iljiče Lenina (1870–1924) nástrojem útlaku, které ruské vládnoucí třídy cynicky používaly proti rolníkům, nyní se Sovětský svaz stal prvním státem, který si za svůj ideologický cíl předsevzal eliminaci náboženství.

Obr. 5.2 Ruská revoluce, říjen 1917. Vladimir Iljič Lenin (1870–1924) při proslovu k davu na Rudém náměstí v Moskvě. Universal History Archive/Getty Images.

Ruská revoluce roku 1917 se udála ve dvou fázích. K prvotnímu povstání proti carskému režimu došlo na počátku roku v Petrohradě, tehdejší hlavním městě Ruska. Tato „únorová revoluce“ (i když k ní ve skutečnosti, podle západního kalendáře, došlo v březnu) se udála na pozadí obrovských ruských ztrát v první světové válce a rostoucího vystřízlivění z carské politiky. V chaosu situace převzali členové Dumy, ruského carského parlamentu, moc a prohlásili se za provizorní vládu státu. Car a jeho rodina byli umístěni do domácího vězení. V této fázi bylo záměrem ruských revolucionářů zavést do zhroutené říše liberální demokracii.

Svou pozici však pomalu upevňovala radikálnější skupina, kterou vedl Lenin a která byla ovlivňovaná Marxovými myšlenkami. Bolševická (z ruského slova značícího „většinu“) frakce se chopila své příležitosti v „říjnové socialistické revoluci“ (ke které ve skutečnosti došlo v listopadu) roku 1917 a založila stát pracujících. Vypukla občanská válka, ve které bolševická „Rudá armáda“ bojovala s „Bílou armádou“ (bělogvardějci) zahraničních jednotek a vnitřních protivníků bolševí-

ků. V roce 1924 situace dospěla tak daleko, že byl car popraven a odpůrci bolševiků poraženi.

Myšlenkové, kulturní a fyzické odstranění náboženství Lenin vždy považoval za ústřední pro svou socialistickou revoluci a ateismus označil za základní prvek své ideologie již dlouho před bolševickou revolucí v říjnu roku 1917. Aby naznačil, jak by měla být věc revoluce v Rusku uspišena, napsal: „Naše propaganda nezbytně obsahuje i propagandu ateismu.“ Ve snaze odvést obyvatele od křesťanství pomocí argumentů Lenin také tvrdil, že bude nutné „překládat a masově rozšiřovat francouzskou osvícenskou a ateistickou literaturu 18. století“. [Lenin, Vladimir Iljič, *Socialismus a náboženství. Sebrané spisy*, sv. 12, str. 162. Praha: Svoboda, 1983. Přel. kolektiv překladatelů.]

Přesto se brzy objevil jeden problém. Marxovy teorie předvíдалy, že náboženství vymizí spolu se socialistickou revolucí z důvodu ukončení jeho příčin, neboť s revolučním odstraněním společenskoekonomického odcizení nebude potřeba žádného duchovního omamného prostředku k otupení bolesti života. Pro další existenci náboženské víry tak nebude žádný důvod. Brzy však bylo jasné, že náboženství zatvrzele přetrvává i dál. Toto zjištění vedlo k nevyhnutelnému výsledku: to, co teorie předvíдалa, že se stane spontánně, bude nutné vynutit silou. Proti religionistům Sovětského svazu byla rozpoutána palba represivních opatření, od plakátů po kulky, od pamfletů po pracovní tábory.

Zpočátku byla pozornost v Rusku namířena na převládající náboženství, pravoslaví. 23. ledna 1918 vydal Lenin nařízení, které církev připravovalo o jakékoli právo na vlastní majetek a zakazovalo jí vyučovat náboženství soukromě i na školách nebo jakékoli skupině mladistvých. V sovětské variantě represí, které anglický král Jindřich VIII. namířil proti klášterům, zavedl Lenin konfiskaci církevního a klášterního bohatství a nařídil popravu všech, kteří by se postavili proti.

Bolševická revoluce roku 1917 poskytla Leninovi příležitost uskutečnit své politické a náboženské cíle. Jelikož náboženská víra jako výsledek společenské a politické změny stále tvrdohlavě odmítala zmizet, použil

nakonec prostředky k jejímu vykořenezení pomocí „dlouhodobého používání násilí“.

Klíčovým hráčem v této ateistické křížové výpravě byla Liga militantních ateistů, což byla poloúřední koalice různých politických sil, která v Sovětském svazu fungovala mezi lety 1925 až 1947. S heslem „Boj proti náboženství je bojem za socialismus“ se tato skupina vydala na cestu zničení důvěryhodnosti náboženství pomocí společenské, kulturní a myšlenkové manipulace. Pečlivě vytvořené kampaně za účelem přesvědčování občanů, že náboženská přesvědčení a zvyky jsou iracionální a ničivé, využívaly noviny, časopisy, přednášky a filmy. Dobří sovětské občané by podle nich měli přijmout vědecký, ateistický názor na svět.

Docházelo k zavírání a ničení kostelů, které bývaly často vyhazovány do povětří. Kněží končili ve vězení, byli posíláni do vyhnanství nebo byli popravováni. Ve srovnání s předrevolučním počtem 66 140 duchovních jich v ruské pravoslavné církvi zbývalo na počátku druhé světové války pouhých 6 376. Den 17. února 1938 byl svědkem popravy pětadesáti kněží. V roce 1917 v Rusku existovalo 39 530 kostelů, v roce 1940 jich bylo funkčních jen 950.

Stalinovy protináboženské represe se v souladu s jeho snahou o násilné politické odstranění náboženství rozšiřovaly i na jiná vyznání. Docházelo i k místním útokům na židy. Jelikož se Stalin obával zejména muslimského separatistického hnutí, které získávalo na síle v jihovýchodních republikách Sovětského svazu, po celé oblasti islám násilně potlačoval.

Dlouhodobý dopad ruské revoluce na dějiny křesťanství byl značný. Křesťanství bylo zpočátku potlačováno po celé ruské říši (nyní Sovětském svazu), a když se po sovětském vojenském vítězství ve druhé světové válce dostala východní Evropa pod jeho sféru vlivu, vedlo to často i zde k zavádění represivních opatření proti křesťanským církvím a věřícím. Na tento vývoj se podíváme ještě později (5.2.1).

5.1.3 POVÁLEČNÉ VYSTŘÍZLIVĚNÍ Z ILUZÍ: TEOLOGIE KRIZE

Konec první světové války přinesl značné rozčarování. Stála nesmírně vysoká cena této války, jak co se týče materiálních škod, tak lidských životů, za to? Dopad války na evropskou kulturu není možné zveličit. V prvních čtyřech, pěti letech po jejím skončení docházelo k velkým proměnám západoevropského sebeuvědomění. Kniha *Zánik Západu* (1918) Oswalda Spenglera přinášela zlověstnou zprávu o konci západní kultury, jejíž autor tvrdil, že demokracii jakožto formu vlády lze nalézt u civilizací v úpadku. Aby se Západ vymanil z této temné a nebezpečné doby, bylo mu podle něj potřeba silné vedení. Tyto myšlenky našly svou podporu u J. B. Buryho (1861–1927), který se v knize *Idea of Progress* (Myšlenka pokroku) vydané v roce 1920 vyslovil pohrdlivě vůči myšlenkám souvislého vývoje lidské kultury, civilizace a myšlenek.

Bezprostřední poválečné roky tak podle mnohého názoru byly obdobím konečného zhroucení kulturního dědictví 19. století. Dominový efekt, který to vytvořilo, bylo možné pocítit v každé oblasti myšlenkové a tvořivé činnosti. Ruská revoluce bývala považována za potvrzení křehkosti západní kultury a zpochybnění budoucnosti evropské demokracie. Navíc velkou část tehdejší Evropy ochromila epidemie chřipky,¹ jejímuž kvapnému šíření pravděpodobně napomohlo válečné masivní přemísťování armád, zejména na palubě lodí. Vše ještě asi zhoršila rozšířená podvýživa, která celkově oslabovala a snižovala schopnost uzdravení. Podle současných odhadů na tuto pandemii celosvětově zemřelo mezi padesáti až jedním stem milionem lidí.

Je velmi obtížné shrnout situaci, v níž se západní křesťanství nacházelo, když se vzpamatovávalo ze šoku první světové války. Někteří věřili, že bude možný brzký návrat k předválečné situaci, čímž dojde k obnově mezinárodní křesťanské spolupráce. Jiní však byli opatrnější a tvrdili, že bude trvat ještě dlouho, než se vyléčí rány a dojde

¹ Tzv. španělská chřipka. – Pozn. red.

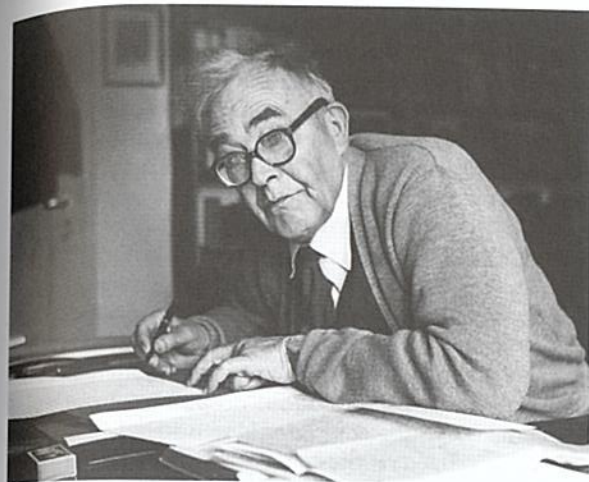
k znovunavázání vztahů zpřetrhaných mezinárodním konfliktem. Další argumentovali, že konflikt odhalil hluboké nedostatky v existujících předpokladech ohledně podstaty církve a lidské přirozenosti, kterým se bude třeba věnovat, než bude moci dojít k pokroku.

Nejnáléhavější byly tyto otázky zejména ve dvacátých letech v Německu, kdy se poražený stát pokoušel porozumět tomu, co se mu přihodilo. Jelikož německé církve a teologické zřízení podporovaly císaře Viléma v jeho agresivních válečných programech a Adolf von Harnack a další přední němečtí teologové v srpnu 1914 veřejně věnovali svou podporu císaři, po skončení války tak byla německá teologie zatížena vinou za svou dřívější poněkud nekritickou podporu militarismu.

Jedním z nejdůležitějších výsledků byl vznik „teologie krize“, která byla spojovaná zejména se jménem švýcarského protestantského teologa Karla Bartha (1886–1968). Barth, který studoval teologii v Německu, začal pocítovat rozčarování z převládajícího přístupu k teologii, se kterým se setkal v liberálním protestantismu. Tento pohled – často nazývaný „kulturní protestantismus“ – přebíral své řízení od kulturních trendů. Barth měl však za to, že důvěryhodnost takového přístupu ukončila válka. Jak by teologie, která byla založena na současných kulturních normách, vůbec mohla předpokládat, že by mohla tyto normy kritizovat?

Přístup k teologii, který tento teolog začínal rozvíjet, když v době po skončení první světové války sloužil jako reformovaný pastor ve švýcarské vesnici Safenwil, kladl důraz na Boží diskontinuitu s kulturou. Barth prohlásil, že mezi Bohem a lidskou kulturou existuje propast – přesněji „ledová trhlina“ –, kterou lze překročit pouze z Boží strany. Lidská kultura se tak nikdy nemohla stát základem autentické znalosti Boha.

Pomocí výrazu dánského filosofa Sørensa Kierkegaard (1813–1855) Barth tvrdil, že mezi Bohem a lidskými bytostmi existuje „nekonečný kvalitativní rozdíl“. Jako starozákonní prorok Barth zdůrazňoval naprostou svatost Boha a jeho odlehlost od lidstva obecně, a od lidské kultury konkrétně. Bůh podle něj „stojí nad lidstvem a nade vším lidským a proti němu v nekonečně

Obr. 5.3 Portrét švýcarského teologa Karla Bartha (1886–1968) v Basileji. Fotografie, 1956. Imagno/Getty Images.

kvalitativním rozdílu a ani v nejmenším neodpovídá tomu, co nazýváme, zažíváme, chápeme nebo uctíváme jakožto Boha“.

Barth zaujal silně „obrazoborecký“ přístup k teologii a odmítl jakýkoli pokus o zakotvení Boha jak v přirozeném světě, tak v lidské kultuře. Bůh je znám pouze tak, jak si sám zvolí být znám – neboli ve svém skutku sebezjevení v Ježíši Kristu. Toto Barthovo teologické hledisko následně rozvinuli další, mezi nimi i německý protestantský teolog Friedrich Gogarten (1887–1967), který pronesl v roce 1920 přednášku na téma „krize naší kultury“. V ní zdůrazňoval, že tehdejší krize evropské civilizace má být vnímána jako „ničivá a současně tvořivá Boží činnost“, která objasňuje absolutní rozdíl mezi Bohem a světem. Teologie balancovala na rozhraní věku, který skončil, a neznámé nové doby, která měla nastat. Bylo to jako žít v „prázdné místnosti“.

Dalším představitelem tohoto přístupu k teologii byl švýcarský teolog Emil Brunner (1889–1966). Brunner, který oproti Barthovi a Gogartenovi hovořil dobře ang-

licky, na konci dvacátých let navštívil Spojené státy, kde se jeho poselství o „teologii krize“ dostalo přívětivého přijetí. O skutečnosti, že západní teologie prochází nějakým druhem krize, pochybovali jen někteří. Americké křesťanství také čelilo vlastní velké polemice, která je nyní známá pod názvem „fundamentalistický spor“.

5.1.4 SEVERNÍ AMERIKA: FUNDAMENTALISTICKÝ SPOR

Fundamentalismus vznikl v severoamerickém konzervativním křesťanství ve dvacátých letech 20. století jakožto náboženská reakce na směr, jakým se vyvíjela světská kultura. Mnozí dávali období po první světové válce v americké kultuře za vinu odklon od tradičních křesťanských (zejména protestantských) ukotvení. Částečně to sloužilo jako reakce na zvýšenou masovou produkci spotřebního zboží – v první řadě automobilů – a posun směrem ke spotřební kultuře a úvěrové ekonomice, jež byla obviňována z podpory materialismu. Prudce také vzrůstala rozvodovost. Mnozí věřící Američané se obávali, že stát přijal nové světské hodnoty – že opustil dřívější hodnoty sebeodříkání a protestantské pracovní etiky, které nahradil nestřídmostí a materialismem. Hlubší kořeny fundamentalismu leží právě v tomto obecnějším kulturním vývoji.

I když bývá v současnosti výraz „fundamentalismus“ používán k pojmenování muslimských a židovských náboženských hnutí, původně a správně označuje hnutí v severoamerickém protestantském křesťanství. Díky řadě dějinných okolností se tento výraz odvozuje od řady dvanácti knih, které se objevily ve druhém desetiletí 20. století nákladem jednoho malého amerického nakladatelství. Záměrem série, která nesla obyčejný název *The Fundamentals* (Základy), bylo prozkoumat „základy víry“ z konzervativního protestantského hlediska.

Výraz „fundamentalismus“ v sobě především neobsahoval žádný podtext zpátečnictví, anti-intelektualismu ani politického extremismu, s nimiž jej mnozí nyní spojují. Bylo to hnutí, jehož místo se podle mnohých nacházelo na okraji hlavního proudu amerického protestantismu.

Věřilo, že se kultura vydává na cestu protikřesťanskými směry, a chtělo se pokusit ochránit křesťanské dědictví. Fundamentalisté se zpočátku jednoduše snažili o návrat k biblické ortodoxii. Tento bod tehdy rozpoznal Kirsopp Lake (1872–1946), přední britský modernistický autor, který se specializoval na oblast Nového zákona a na raně křesťanské studie. Ve své knize *Religion of Yesterday and Tomorrow* (Náboženství včera a zítra, 1926), která obhajovala formu náboženství založenou na jednotlivém lidském vnímání a zkušenostech, spíše než na zjevení, Lake popisoval fundamentalismus jako „částečné a neinformované přežití teologie, kterou kdysi univerzálně zastávali všichni křesťané“.

Netrvalo však dlouho a došlo k rozvoji polemických asociací. Modernistický kontext, který zrodil fundamentalistické hnutí, měl významný vliv na utváření odpovědí na výzvy, kterým hnutí čelilo. Fundamentalismus se velmi rychle stal reakčním hnutím, které určovalo jak to, proti čemu hnutí bojovalo, tak to, co hnutí tvrdilo. „Fundamentalismus je ortodoxie v konfrontaci s moderností“ (James Davison Hunter). Charakteristickou se pro hnutí stala mentalita ghetta: neoficiální fundamentalistické společenství se (aby vyvolalo připomínku průkopnického ducha) považovalo za cosi jako obranný val, který brání své charakteristické přesvědčení proti nevěřící a stále více sekulární kultuře.

Prvky fundamentalistického učení je možné nalézt ve spisech klasické reformované ortodoxie nebo v dílech Staré princetonské školy, mezi jejíž členy patřili Charles Hodge (1797–1878) či Benjamin B. Warfield (1851–1921). Základní charakteristika fundamentalismu však začala být opozičnícká. Hnutí na vnímanou hrozbu ohrožení okolním kulturním vývojem reagovalo agresivně a vzdorovitě. Tato prudkost, stejně jako jeho podstata, měla vliv na americké vnímání vlastní identity a charakteru.

Negativní následky této polarizace lze vidět zejména v obtížném období, které zažívala americká presbyteriánská církev ve dvacátých letech 20. století. V roce 1922 vypukla vášnivá polemika ohledně toho, zda by mělo ve světle moderního vědeckého a kulturního poznání dojít

k přizpůsobení tradičního učení. Zdálo se, že vyhrávají konzervativci. V odpověď na to pronesl pastor Harry Emerson Fosdick (1878–1969) v květnu 1922 veřejně polemické kázání nazvané „Měli by fundamentalisté vyhrát?“. Fosdick odmítl ústřední názory fundamentalismu a tvrdil, že víra ve zrození z panny není nutná, že víra v neomylnost Písma je neobhajitelná a že učení o druhém příchodu je absurdní. Do oběhu bylo uvedeno sto třicet tisíc kopií tohoto kázání, které přepsal zručný odborník na styk s veřejností a finančně je dotoval ropný magnát John D. Rockefeller ml. (1839–1937). Brzy následovala ostrá reakce z konzervativní strany. Presbyteriánský pastor Clarence Edward Macartney (1879–1957) svou odpověď nazval „Měla by vyhrát nevíra?“.

Situace se velmi rychle polarizovala. Zdálo se, že není možné nalézt společnou půdu, která by umožňovala vzájemnou toleranci. Neexistoval žádný kompromis ani způsob, jak ze situace ven. Presbyteriáni se museli rozhodnout, zda jsou, abychom použili výrazy jejich protivníků, „nevěřící liberálové“, nebo „reakcionářští fundamentalisté“. Církev byla otřesena. Existovaly i jiné možnosti a ozývaly se i rozumnější hlasy, jejich vyslechnutí však znemožňovalo vysoce zpolitizované názorové klima. „Opozičnictví“ vedlo k tomu, že presbyteriánské kruhy vnímaly tuto otázku velmi zjednodušeně: buď vyhraje nevěřící kultura, nebo bude vítězství přičteno evangelium. Jiná možnost neexistovala.

Konzervativci brzy zjistili, že mají k dispozici jen málo, co by mohli použít k zastavení vlivu modernistických myslitelů, jako je Fosdick, kteří vyrůstali uvnitř jejich denominací. Pád do modernismu se proto zdál být neúprosný. Výsledkem byla vzrůstající snaha uvnitř modernistických kruhů o oddělení od údajně zkorumpovaných denominací. Pokud by se ukázalo jako nemožné reformovat denominace zevnitř, jediný způsob, který se nabízel, bylo rozejít se s nimi a vytvořit novou, naukově čistou církevní skupinu. Takovýto separatistický přístup lze vystopovat zpět až k počátku amerického protestantismu. Jedním z předních obhájců čistě separatistické církve byl Roger Williams (asi 1604–1684), anglický protestantský teolog, zakladatel kolonie Rhode Island,

kteří tvrdil, že křesťanští věřící mají povinnost rozejít se s odpadlickou církví a sekulárním státem.

Fundamentalistická válka proti modernosti vedla k uzavřenému, obezřelému a obrannému přístupu vůči tomu, co fundamentalisté považovali za sekulární kulturu a z velké části odpadlické církve. Jedinou schůdnou cestou vpřed se zdál být separatismus. Pokud není možné změnit nebo reformovat kulturu ani hlavní denominace, neexistovala jiná možnost než se stát osamělým hlasem na poušti.

Jedním z hlavních nepřátel, které fundamentalismus označil, byl darwinismus (4.2.4). Ačkoli několik esejů v *The Fundamentals* podporovalo evoluci jako vědeckou teorii, radikální opozice vůči Darwinově evoluční teorii se stala něčím jako lakmusovým papírkem fundamentalistické ortodoxie. Někteří badatelé sice tvrdí, že tato opozice za svůj vznik vděčí pocitu, že darwinismus znamená hrozbu tradičním metodám výkladu Bible, je však užitečnější vidět to jako reakci proti tomu, co opozice vnímala jako určující rys tehdejší světské kultury.

Opozice vůči Darwinově evoluční teorii vedla mnohé fundamentalisty k volání po jeho vyřazení z rozvrhu státních škol. Tyto snahy vyústily ve známé soudní přelíčení z roku 1925 nazvané „Scopesův »Opičí« proces“. Mladý středoškolský učitel přírodovědy John T. Scopes (1900–1970) byl tehdy soudně stíhán za protivení se nedávno přijatému nařízení, které zakazovalo vyučování evoluce ve státních školách v Tennessee. Na podporu Scopese vystoupil Americký svaz pro občanské svobody, jako žalobce v zájmu Světové společnosti základů křesťanství sloužil William Jennings Bryan (1860–1925). Pro obraz fundamentalismu ve společnosti se to ukázalo jako katastrofa.

Bryana, který tento soudní proces pojmenoval jako „smrtný duel“ mezi křesťanstvím a ateismem, naprosto vyvedl z rovnováhy vyhlášený agnostický právní zástupce Clarence Darrow, který jej povolal na lavici svědků jako svědka obhajoby a vyslychal jej ohledně jeho názorů na evoluci. Bryan byl nucen připustit, že nemá žádné znalosti geologie a že neví nic o srovnávacích náboženstvích ani starodávných civilizacích. Nakonec ale

Bryan soudní proces vyhrál a Scopes byl nucen zaplatit stodolarovou pokutu. Nejvyšší správní soud však rozsudek zvrátil na základě formality a Scopes byl osvobozen. Bryan zemřel pět dní po soudním procesu.

Určitým způsobem důležitější přelíčení se však odehrávalo ve státních denících, které Bryana označily přívlastky „nemyslitelný“, „nevzdělaný“ či „zpátečnický“. Fundamentalismus mohl dávat smysl ve stojatých vodách venkovského Tennessee, ale neměl žádné místo v moderních amerických městech. Novinář a literární kritik H. L. Mencken fundamentalisty úspěšně zobrazil jako netolerantní, zpátečnické a ignorantské postavy stojící mimo hlavní proud americké kultury.

Od této chvíle byl fundamentalismus jak náboženské hnutí, tak začal sloužit jako kulturní stereotyp. Nemohl doufat, že získá podporu mezi vzdělanými kulturními elitami protestantismu hlavního proudu. Tato újma již nikdy nebude odčiněna a k obnově jeho síly a hodnověrnosti dojde až se vznikem evangelikalismu po druhé světové válce (5.2.3).

5.1.5 MEXIKO: POVSTÁNÍ KRISTERŮ

Bývalá španělská kolonie Mexiko získala nezávislost na počátku 19. století. Válka se Spojenými státy v padesátých letech však zemi stála velkou část jejího území (které nyní z většiny tvoří americké státy Kalifornie, Nové Mexiko a Texas). V roce 1857 byla přijata nová ústava, která za ústřední náboženství státu sice označila římský katolicismus, současně mu však odmítala přiznat jakákoli privilegia. Vzrůstající antiklerikalismus odrážela sekulární ústava, která církev zbavovala většiny jejího majetku a omezovala její společenskou roli.

Po dlouhé a despotické vládě Porfiria Díaze (v prezidentském úřadu mezi lety 1876 a 1911) vyhlásila revoluce v roce 1917 novou ústavu. Tato světská ústava ukládala školám sekulární vzdělávání, stavěla mimo zákon mnišské řády, zakazovala veřejné bohoslužby konané mimo církevní budovy a tvrdě omezovala právo náboženských organizací vlastnit majetek. Kněžím a jeptiškám upírala

právo nosit odlišující oděv, volit, možnost porotního řízení nebo kritizovat vládní představitele či v náboženských tiskovinách komentovat veřejné záležitosti. Tato protikatolická opatření byla nepopulární a zpočátku byla zavedena pouze v omezené míře.

V roce 1924 však do prezidentského úřadu nastoupil ateista Plutarco Elías Calles (1877–1945). V červnu 1926 podepsal úřední výnos oficiálně známý jako „Zákon pro reformu trestního zákoníku“ neboli „Callesův zákon“. Tento silně protikatolický výnos vyvolal nepřátelství na mnoha místech země. Stavěl například mimo zákon nošení náboženských předmětů a zakazoval na veřejnosti zdravít „adiós“. (Španělské „adiós“ doslova znamená „k Bohu“, víceméně stejně jako francouzské „adieu“.) Po řadě pokusů zrušit opatření ekonomickým bojkotem vyhlásilo hnutí odporu – nyní známé pod názvem kristerové (ze španělského *Cristo Rey*, „Kristus Král“) – vzpouru. Prvního ledna 1927 započalo ozbrojené povstání proti vládě.

Povstání zpočátku nemělo velký úspěch. Jelikož byly nepravidelné síly jen chabě vycvičeny a měly nedostatečnou výzbroj, pravidelné mexické armádě se nemohly rovnat. V červnu 1928 měli kristerové ve zbrani okolo 50 000 mužů, přesto se ani jedné straně nepodařilo získat převahu, navzdory vzpouře v mexické armádě na počátku roku 1929. Mexické vojsko sice bylo demoralizované, ale hnutí kristerů chybělo účinné vedení. Scházela jim také podpora většiny mexických biskupů, jimž se nelíbilo jejich fanatické katolictví, stejně jako je na druhé straně odrazoval Callesův fanatický ateismus. Jedna z nejranějších novel anglického spisovatele Grahama Greena, *Moc a sláva* (*The Power and the Glory*, 1940), pojednává právě o knězi na útěku během povstání kristerů.

Nakonec byl konflikt vyřešen prostřednictvím amerického velvyslance v Mexiku Dwighta Whitneya Morrowa (1873–1931). Tento silně pragmatičtější diplomat vytvořil mezi vládou a církví dostatečně velkou společnou platformu, na jejímž základě bylo možné vyjednat mír. 21. června 1929 byl odsouhlasen soubor „ujednání“, kterými vláda učinila malé ústupky katolické církvi. Hlavním bodem uvedeným do praxe bylo, že vláda ne-

bude trvat na zavedení svých protikatolických opatření, i když je ponechá uzákoněná.

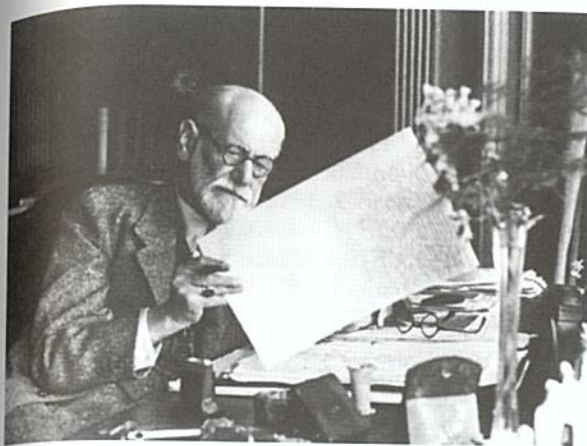
Jeden z význačných výsledků povstání kristerů bylo masové vystěhovalectví katolíků z Mexika na jih Spojených států, kde mohli zcela svobodně slavit své bohoslužby. Vlna náboženských uprchlíků hledajících útočiště v Kalifornii a Texasu značně pozměnila náboženskou demografii těchto oblastí.

V Mexiku samotném čelila církev problému rekonstrukce své základny lidských zdrojů. Během konfliktu došlo k radikálnímu početnímu úbytku kléru: kněží byli vězněni, posíláni do exilu, popravení či vražděni. V roce 1926 mělo Mexiko 4500 katolických kněží, o desetiletí později jich zbývalo již jen necelých čtyři sta. Callesův vliv přetrvával do začátku třicátých let a jeho důkazem bylo zesílení ústavního nařízení z roku 1934 zaměřeného na protináboženské vzdělávání. Po druhé světové válce v Callesově fanatickém protikatolicismu již vlády nepokračovaly a od jeho extremismu se úspěšně distancovaly.

5.1.6 KRITIKA NÁBOŽENSTVÍ Z POHLEDU PSYCHOLOGIE: SIGMUND FREUND

Již jsme přiblížili význam, který měli Karel Marx a Charles Darwin pro náboženskou víru obecně, a konkrétně pro křesťanství. Marx vytvořil redukcionistický popis náboženství (4.2.3); Darwin byl považován za zpochybňovatele jeho základních témat (4.2.4). I když Sigmund Freud (1856–1939) rozpracoval své psychologické teorie o původu náboženství v době před první světovou válkou, jejich vliv se rozšířil až v poválečném období a především v Severní Americe.

Freud poprvé představil psychoanalýzu ve Spojených státech v roce 1909 během své návštěvy na Clarkově univerzitě v massachusettském Worcesteru. Nadšené přijetí jej příjemně překvapilo. Viděl, že semena jeho myšlenek se uchytila na úrodné půdě. V roce 1910 byla ve Washingtonu založena Psychopatologická asociace, kterou v dalším roce následovala Newyorská psychoanalytická

Obr. 5.4 Sigmund Freud, neurolog a zakladatel psychoanalýzy (1856–1939), u svého stolu v Londýně. Okolo roku 1938/1939. Fotografie: akg-images.

společnost a Americká psychoanalytická asociace v Baltimoru v roce 1914. V roce 1917 začala Lékařská univerzita Johna Hopkinse nabízet kurzy psychoanalýzy.

Freudova kritika náboženství získala značnou kulturní přitažlivost v meziválečném období, které projevovalo zájem o základní témata pojednaná v jeho práci. Freud tvrdil, že náboženství lze vysvětlit psychoanalyticky. Není to nic více než pouhý lidský výtvor, výsledek posedlosti rituálem a uctíváním otcovské autority. Freudův silně redukcionistický popis „psychogeneze náboženství“ se v současnosti setkává s kritikou za nedostatek pečlivých empirických průkazních základů, ve své době však byl přijímán s velkým nadšením. Jeho kniha *Totem a tabu* (1913) pojednávala o kořenech náboženství ve společnosti jako celku, *Budoucnost jedné iluze* (1927) probírala psychologické původy (Freud zde často používá výraz „psychogeneze“) náboženství u jednotlivce. Podle Freuda jsou náboženské představy jen „iluze, splnění nejstarších, nejsilnějších, nejnaléhavějších přání lidstva“. [Freud, Sigmund. *Sebrané spisy Sigmunda Freuda. Spisy z let 1925–1931*. *Budoucnost jedné iluze*,

kap. VI., s. 274. Praha: Psychoanalytické nakladatelství J. Kocourek, 2007. Přel. M. Kopal.] Podobné myšlenky rozvinul i ve své pozdější práci, *Muž Mojžíš a monoteistické náboženství* (1939), vydané na konci života.

Abychom zde Freudovi porozuměli, potřebujeme zmínit jeho teorii potlačení. Svě názory poprvé nastínil v díle *Výklad snů* (1900), které však bývalo kritiky i běžnou čtenářskou veřejností ignorováno. Freud zde tvrdí, že sny jsou toužebná přání. Jsou to maskovaná vyjádření přání, potlačených vědomím (egem) a vytěsněných do nevědomí. V *Psychopatologii každodenního života* (1904) Freud argumentuje, že tato potlačená přání zasahují v řadě ohledů do každodenního života a určité neurotické symptomy, sny i malé omyly nebo přepsání – takzvaná „freudovská přerážení“ – odhalují nevědomé procesy.

Úkolem psychoterapeuta je pak poukázat na tato potlačená, která mají negativní dopad na život jedince. Psychoanalýza (výraz vynalezený Freudem) má za cíl odhalit nevědomé a neléčené traumatické zážitky jejich přeměrováním do pacientova vědomí. Vytrvalým kladením otázek pomůže analýza pacientovi identifikovat potlačená traumata, která mají negativní dopad na jeho život, přivede je na světlo, a tím mu je umožní řešit.

Již jsme poznamenali, že je třeba ve Freudových názorech na vznik náboženství rozlišit dvě fáze: zaprvé, vznik náboženství ve vývoji lidských dějin obecně, a zadruhé, vznik náboženství v případě jednotlivého člověka. Začneme tím, že pojednáme o Freudově popisu psychogeneze náboženství u lidského druhu obecně, jak to představuje jeho kniha *Totem a tabu*.

Při rozpracování svých dřívějších pozorování, že náboženské obřady jsou podobné obsesivní činnosti jeho neurotických pacientů, Freud prohlásil, že náboženství je v zásadě deformovaná obsedantně-kompulzivní porucha. Studie obsedantních pacientů (jako byl „Vlčí muž“) jej vedly k tvrzení, že takové poruchy jsou následek nevyřešených vývojových problémů, jako je spojení „viny“ s „být nečistý“, což spojoval s „anální“ fází lidského vývoje. Z důvodu podobných posedlostí mohly podle něj vzniknout některé aspekty náboženského chování (jako jsou rituální očištné obřady v židovství).

Klíčové prvky všech náboženství se dále týkají uctívání otcovské autority a snahy o správné vykonávání obřadů. Freud sleduje původ náboženství až k oidipovskému komplexu. V souladu s ním měla otcovská postava někdy dávno (bez odůvodnění) v dějinách lidstva výlučná sexuální práva na ženy svého kmene. Jeho synové byli nespokojeni se stavem věcí a otcovskou postavu svrhli a zabili, a jsou tudíž pronásledováni tajemstvím otcovraždy a s ní spojeným pocitem viny. Podle Freuda má náboženství svůj původ právě v této předdějinné události otcovraždy, a proto je jeho hlavním motivačním faktorem vina. Tato vina vyžaduje očištění nebo pokání, za jehož účelem byly vytvořeny různé rituály.

Vynikající ilustrací tohoto obecného principu se Freudovi zdálo to, jaký důraz klade křesťanství na Kristovu smrt a uctívání vzkříšeného Krista: „Křesťanství, které vzešlo z náboženství otcovského, se stalo náboženstvím synovským. Neuniklo onomu osudu, že muselo otce odstranit.“ [Freud, Sigmund. *Sebrané spisy Sigmunda Freuda. Spisy z let 1932–1939. Muž Mojžíš a monoteistické náboženství*, 2. část, s. 194. Praha: Psychoanalytické nakladatelství J. Kocourek, 1998. Přel. L. Hošek, J. Pechar a O. Vochoč.] „Totemická hostina“ [Freud, Sigmund, *Totem a tabu. Vtip* (teoretická část), s. 45, Praha: Práh, 1991, přel. L. Hošek] měla podle Freuda svůj přímý protějšek v křesťanské oslavě svatého přijímání.

Freudova teorie o společenském původu náboženství v současnosti nenachází velkou podporu. Její autor bývá považován za představitele vysoce optimistických a poněkud zjednodušujících teorií, které se objevily v době obecného přijetí darwinovské evoluční teorie (4.2.4). Jeho význačnější teorie psychologického původu náboženství u jednotlivce se stejně tak odvolává na myšlenku uctívání „otcovské postavy“. Freud tvrdí, že původ tohoto uctívání leží v dětství, neboť dítě při procházení oidipovskou fází vývoje pocituje strach, že by jej mohl otec potrestat. Odpovědí dítěte na tuto hrozbu je otce uctívat, identifikovat se s ním a projektovat to, co ví o jeho vůli, do formy superega.

Původ této projekce ideální otcovské postavy Freud zkoumal ve své knize *Budoucnost jedné iluze*. Nábožen-

ství podle něj představuje zvěčnění určité části dětského chování v dospělém věku. Je to jednoduše nedospělá odpověď na pocit bezmocnosti vyznačující se návratem k dětskému vědomí otcovské péče: „můj otec mne ochrání; má nad vším kontrolu.“ Všechno tedy lze podle něj redukovat na vztah syna k otci. Bůh je jen vyvýšený otec a kořenem náboženské potřeby je touha po otci. Motiv touhy po otci je tudíž totožný s potřebou ochrany před nemohoucností. Obrana bezmocného dítěte vytváří charakteristické rysy reakce na bezmocnost v dospělosti, tedy i při vzniku náboženství. Víra v osobního Boha je tak jen sotva více než pouhý infantilní klam, projekce idealizované otcovské postavy. Podle Freuda však lidstvo vlastní znalosti a má dostatek rozumu na to, aby opusťlo tuto primitivní pověru a dospělo k racionálnějšímu a vědeckějšímu porozumění světu a svého místa v něm.

I když se Freudova kritika náboženství setkala v meziválečném období v Americe s velkým zájmem, jedním z jejích nejvýznamnějších úspěchů byl nepochybně vznik kultury, ve které psychoterapie získala společenské uznání. Její součástí se staly konzultace, které snad podporovaly představu, že jednou z hlavních funkcí samotného náboženství je zlepšovat pocit věřících o sobě samých. I když takové přístupy k náboženství (jako je „Křesťanská věda“ Mary Baker Eddyové) již byly v americkém protestantismu široce rozšířené, Freudův pohled mnozí považovali za lepší kvůli jeho vědeckému základu.

Freudův optimistický postoj nabízel nešťastným Američanům naději, jakou jim nemohli poskytnout ani lékaři ani kněží. Tvrdil, že psychologické spokojenosti lze dosáhnout u samotného jednotlivce, aniž by k tomu bylo potřeba změny celé společnosti. Z mnohého hlediska vedl Freudův přístup k tomu, že poradce nahradil kněze jako zprostředkovatele spásy. Trvalý význam konzultace u řady pastoračních programů současných amerických církví je tak nepřímým svědkem Freudova významu pro ovlivnění alespoň některých aspektů náboženských očekávání a slouží určitým způsobem jako doklad trvalé fascinace amerického křesťanství vztahem víry a psychologie.

5.1.7 NĚMECKÁ CÍRKEVNÍ KRIZE TRICÁTÝCH LET 20. STOLETÍ

Německo bylo porážkou v první světové válce ekonomicky oslabeno a jako stát pokořeno. Ve dvacátých letech, kdy se ekonomiky ostatních států začínaly postupně zotavovat, v zemi stále převládala politická a ekonomická stagnace. Věci ještě zhoršila nutnost platit reparace bývalým nepřátelům a přebujelá inflace německé ekonomiky. V bezprostředním poválečném období získával velký vliv revoluční socialismus – do určité míry inspirovaný ruskou revolucí –, kritizující jak kapitalismus, tak náboženství. Militantní sekularista Adolph Hoffmann (1858–1930), v listopadu 1918 jmenovaný pruským ministrem školství, se neúspěšně pokusil zakázat modlitbu a vyučování náboženství na státních školách, konfiskovat církevní majetek a vypustit teologii z univerzitních osnov.

Po skončení vlády monarchie v Německu byla zavedena parlamentní demokracie, Výmarská republika však nespĺnovala očekávání ani naděje veřejnosti. V březnu 1920 došlo k prvnímu pokusu pravicových nacionalistů o svržení vlády. Měl za následek vzrůst nestability, která přetrvávala až do třicátých let. Pokus Adolfa Hitlera a národních socialistů chopit se v listopadu 1923 moci – známý „pivní puč“ – také ostudně ztroskotal.

Věci se vážně zhoršily v roce 1929. Již počátkem roku začala zpomalovat německá ekonomika. Pád burzy na Wall Street v říjnu 1929 znamenal počátek celosvětového ekonomického propadu bezprecedentní úrovně, což se pro politickou stabilitu Výmarské republiky ukázalo jako smrtelná rána. Rozvinul se řetězec událostí, který vedl k politickému vítězství Hitlerovy Nacionalně socialistické německé strany pracujících (NSDAP), zkráceně známé jako „nacisté“. V roce 1933 byl Adolf Hitler jmenován německým kancléřem.

Německé církve čelily za Hitlera vážným útokům, neboť nacionální socialismus nebyl v žádném smyslu křesťanskou filosofií. Jakkoli je jeho původ stále z velké části zahalen tajemstvím, je jasné, že odráží dlouhodobá nacionalistická přesvědčení týkající se německé

kultury, zejména role pangermánského svazku ve vládě nad střední Evropou. Hitlerův program chtěl převzít kontrolu nad téměř všemi oblastmi života země, tedy i německými církvemi. Oproti Stalinovi však říšský kancléř věřil, že by zajištění jejich povolnosti mohlo být dosaženo bez nutnosti zapojení síly a represivních prostředků.

Německé církve Hitlerův úspěch pravděpodobně překvapil. Strach z toho, že by se mohl uskutečnit radikální socialistický program odstranění náboženství ze společnosti, vedl mnohé německé křesťany k pozitivní reakci na Hitlerův nacistický program, který bylo relativně snadné představit jako obnovu německé kultury. To rezonovalo zejména s hnutím, nazývaným „kulturní protestantismus“, které se objevilo uvnitř německého protestantismu a vytvářelo spojení mezi náboženstvím a kulturou (5.1.3).

Mnozí němečtí kněží nacistickou vládu zprvu vítali. Částečně tak reagovali proto, že nabízela jakýsi obranný val proti hrozícímu státnímu ateismu podporovanému ze Sovětského svazu, a částečně proto, že se zdálo, že poskytuje náboženství novou kulturní roli. Začalo tak vznikat „německé křesťanské“ hnutí, které zaujalo pozitivní přístup k Hitlerovu programu obnovy a jednoty státu.

Jednota německých křesťanů přesto nevydržela dlouho. Od září 1933 vznikaly rozkoly, zčásti kvůli takzvané „árijské klauzuli“, která zakazovala osobám židovského původu zastávat jakýkoli církevní úřad. Silně protizidovská rétorika nacistické strany umísťovala na jednu stranu ty, kteří považovali podporu Hitlera za dočasné a pragmatické přizpůsobení se německé politické realitě, a na druhou pak ty, kteří toužili po plné obnově křesťanství.

K bodu obratu došlo 13. listopadu 1933 na sjezdu ve Sportovním paláci v Berlíně. Reinhold Krause (1893 až 1980), učitel, který dosáhl velkého vlivu v berlínských nacistických kruzích, vyžadoval radikální nacifikaci křesťanství, což znamenalo i odmítnutí Starého zákona jakožto židovské knihy a přijetí „hrdinšější“ interpretace Ježíše jako někoho, kdo protestoval proti zkaženosti židovství. Znamenalo to změnu směru. Němečtí křes-

ťané byli nyní roztříštěni a rozdělení a nebyli schopni se shodnout na odpovědi na měnící se politickou situaci.

Všeobecný neúspěch snahy německých církví významně ovlivnil Hitlerův vzestup k moci a jeho postupný přesun směrem k potvrzení nároků německé říše položily vážné otázky týkající se morálního kreditu křesťanství, které trápily přemýšlivé křesťany. Mezi nejreflektivnější kritiky nacismu patřil katolický filosof a teolog Dietrich von Hildebrand (1889–1977), podle něhož pomohl důvěryhodnost nacistům získat relativismus tehdejší německé kultury. Jediným způsobem, jak hnutí odporovat, bylo důsledně znovu zavést objektivní morální, křesťanské hodnoty. Forma křesťanství, která by neuměla odporovat kulturním trendům nebo která jim poskytovala aktivní podporu, by tudíž byla v odporu k nacismu – nebo podobným hnutím v budoucnu – bezmocná.

Jednou otázkou, která stále měla velkou závažnost, byla znepokojivá tendence církví a jejich teologů hlavního proudu přijímat, schvalovat a začleňovat nejposlednější kulturní trendy, aniž by je podřídili pečlivému zkoumání. Německá akademická kultura byla vůči Hitlerovým myšlenkám přístupná: například proslulý německý filosof Martin Heidegger (1889–1976) věnoval Hitlerovi nadšenou podporu ve svém projevu rektora heidelberské univerzity v květnu 1933. Řada předních křesťanských teologů – jako byl Paul Althaus (1888–1966), Emanuel Hirsch (1888–1972) nebo Gerhard Kittel (1888–1948) – projevovala výslovnou podporu nacionálnímu socialismu, zejména v jeho rané fázi.

Někteří badatelé tvrdili, že do vzestupu nacismu bylo zapojeno i „učení o dvojím království“ Martina Luthera (3.3.2), které hlásá radikální oddělení církve od státu, nicméně státu umožňuje ovlivňovat život církve. Jakkoli to obsahuje něco pravdy, význam tohoto učení snad bývá příliš snadno přeceňován. Jednou z hlavních obav mnoha německých křesťanů ve třicátých letech byla socialistická revoluce, neboť převládal strach, že tak jako v Sovětském svazu posílí jako svou veřejnou filosofii ateismus.

Skutečným problémem bylo to, že křesťané v Německu vykazovali dlouhou tradici poslušnosti zákona,

což považovali za svou křesťanskou povinnost. Když se nacisté dostali roku 1933 k moci, vytvořili zákonný rámec pro zavedení totalitní vlády. Zákony přijaté pro v zásadě demokratické účely byly zneužity k odlišným cílům. Tradiční protestantská představa, že právo je založeno na objektivních skutečnostech světa nebo na společenském konsenzu, nebyla schopná obrany vůči libovolnému vynucování moci Třetí říši.

Jednou odpovědí bylo navrhnout návrat k přirozenému zákonu a trvat na tom, že existuje autorita vyšší, než jsou lidská legislativní shromáždění. V roce 1936 vydal Heinrich Rommen (1897–1967) krátké dílo nazvané *Die ewige Wiederkehr des Naturrechts* (Věčný návrat přirozeného zákona). Rommen, profesí právník, jehož nacisté krátkodobě uvěznil za jeho práci s římskokatolickou sociálně-aktivistickou skupinou, poukázal na skutečnost, že moderní němečtí diktátoři jsou „mistři zákonnosti“ a umějí využít právní a soudní systémy k plnění svých vlastních politických programů. Právní představitelé Německa podle něj byli tak zvyklí přemýšlet o právu v čisté pozitivistických termínech, že byli tváří v tvář hrozbě národního socialismu myšlenkově bezbranní. V tak zoufalé situaci se člověk potřeboval obracet k vyšší autoritě, než byl stát – a tou byl Bůh. Přirozený zákon nabízel přesně takové myšlenkové záchranné lano, které bylo tolik potřeba.

Karl Barth (5.1.3) a Dietrich Bonhoeffer rozvinuli jiný přístup. Ten měl podobu radikální teologické kritiky jakéhokoli politického systému, který umisťoval do centra života jedince nebo státu cokoli jiného než Boha. Vedoucí představitel „konfesionální církve“ – hnutí vzniklého uvnitř německých protestantských církví, které odmítalo uzavřít jakýkoli kompromis s nacismem – se na konci května roku 1934 sešli v Barmen, kde vytvořili dokument známý jako „Teologická deklarace z Barmen“. Prohlašovali v něm, že církev nemůže přizpůsobovat své myšlenky ve světle „převládajících ideologických a politických přesvědčení“, ale musí zůstat věrná svým křesťanským kořenům, jak jsme svědky v osobě Ježíše Krista a v biblickém textu.

Takovéto protesty vůči rétorické a politické moci to-

talitního státu se však ukázaly jako neefektivní. Otto von Bismarck ve svém selhavším pokusu v Německu v devatenáctém století potlačit katolictví zaujímal autoritářský přístup (4.2.8), Hitler při svém poněkud úspěšnějším potlačení křesťanství spoléhal na totalitární přístup, především prosté a nic neskrývajícím používáním moci a síly.

Protižidovské přístupy a politika Adolfa Hitlera vyústily nakonec v holocaust, programové vyhlazování, které mělo po druhé světové válce velký vliv na podobu vztahů mezi křesťanstvím a židovstvím. I když nacisté posílali za druhé světové války do plynových komor i jiné skupiny obyvatel, které považovali za nepřátele státu, zdaleka největší počet tvořili židé, kteří padli za obět institucionalizovanému antisemitismu Třetí říše. Hitler se z arménské genocidy poučil, že tato činnost spáchaná v rámci totální války žádnou mezinárodní pozornost nepřitáhne. Zjevně tak předpokládal, že mezinárodní společenství neodsoudí ani jeho vlastní program genocidy.

Holocaust měl velký vliv na pozdější, poválečné křesťansko-židovské vztahy. Vzněl obtížné otázky týkající se angažovanosti křesťanů v Hitlerových válečných programech a plánech. Sloužilo to také jako důležitý faktor, který vedl v květnu 1948 ke vzniku státu Izrael.

5.1.8 ŠPANĚLSKÁ OBČANSKÁ VÁLKA (1936–1939)

V celých raných moderních dějinách zůstalo Španělsko katolickým státem. I když válka odehrávající se na Iberském poloostrově vnesla do celé oblasti společenskou a politickou nestabilitu, Španělsko z konfliktu vyšlo relativně netknuté. Nejistota, kterou zažívaly mnohé evropské státy v 19. století, však ovlivnila i tuto zemi. V době vynucené abdikace španělského krále v roce 1873 byla vyhlášena republika, neměla však dlouhého trvání. Krátce nato byla znovu ustavena monarchie, které se však nedostávalo lidové podpory. Po první světové válce vzniklo republikánství jako důležité politické hnutí. I když se Španělsko do první světové války nezapojilo, její dopad na španělskou ekonomiku byl značný.

Poválečné Španělsko zůstalo i nadále nestabilní. Státní převrat v roce 1923 svrhl občanskou vládu. Po převratu a králově abdikaci převzala ve volbách v červnu 1931 vedení republikánská vláda, ve které převládali socialisté a radikálové. Ústava druhé španělské republiky obsahovala proticírkevní opatření, jako je částečná odluka katolické církve od státu a zákaz pro členy náboženských řádů vyučovat ve školách. Vzrůstající napětí mezi monarchisty vedlo k násilí na ulicích mnoha španělských měst. V roce 1933 vznikli falangisté – politická skupina určitým způsobem podobná italským fašistům –, kteří stále zvyšovali svou politickou aktivitu.

Ve volbách v lednu 1936 získala velkou většinu „Lidová fronta“ tvořená republikány, sekularisty a komunisty. Začínaly se objevovat zprávy o dalším možném vojenském puči, který povede generál Francisco Franco (1892–1975), jenž se již zapojil do potlačení místní revoluce v Asturii. Vojenský převrat byl zahájen ze španělského Maroka v červenci 1936 a rychle se rozšířil na celý jih a západ Španělska.

Občanská válka se brzy stala mezinárodní záležitostí. Německo a Sovětský svaz ji považovaly za „zástupnou válku“, která umožňuje vyzkoušet novou vojenskou techniku a taktiku. Nejsmutnější proslulým incidentem tohoto druhu se stalo bombardování baskické vesnice Guernica v dubnu 1937 (které zobrazil Pablo Picasso na známém stejnojmenném obraze), což bylo výsledkem vývoje nové bombardovací techniky německého vojenského letectva Legie Condor. Republikány podporoval Sovětský svaz, „mezinárodní brigády“ levicových dobrovolníků a Mexiko; za nacionalisty stálo Německo, Itálie a sousední Portugalsko.

I když mnozí náboženským otázkám nepřipisovali primární důležitost, republikáni silně protestovali proti tomu, aby náboženství, zejména katolicismus, hrálo v životě státu jakoukoli roli. Zvěrstvy sice byly vinny obě strany, podle nedávné zprávy historiků však události vedoucí k občanské válce a válka samotná představovaly nejrozsáhlejší a nejnásilnější pronásledování katolicismu v západních dějinách, které bylo určitým způsobem ještě intenzivnější než za Francouzské revoluce.

Během povstání roku 1934 byly v Asturii vypalovány kostely a další náboženské budovy a docházelo k vraždění katolických duchovních i laiků. Pro nacionalisty nyní bylo snadné představit se jako obránci „křesťanské civilizace“ proti komunismu a anarchii. Naprosto všechny nacionalistické skupiny měly silné katolické vazby a přesvědčení. Vítězství nacionalistů v občanské válce v roce 1939 ukončilo nepřátelství státu vůči římskému katolicismu a připravilo scénu pro další vývoj.

Snad důležitější však je si všimnout, jak názory na křesťanství za španělské občanské války spadají do širšího rámce. Mnozí evropští radikálové v době bezprostředně po válce, částečně v odpověď na úspěch ruské revoluce roku 1917, s omezeným úspěchem hledali, jak uspišit věc revoluce po celé Evropě. Jelikož taková revoluční hnutí měla tendenci považovat tradiční státní církve za svého nepřítele, vytvořila programy zamýšlené k tomu omezit jejich vliv a snížit jejich viditelnost ve veřejném životě. Takovéto programy obvykle zahrnovaly sekularizaci vzdělávání, odnětí státní finanční podpory církevním institucím a programům, odstranění náboženských symbolů z veřejné oblasti a diskriminační opatření proti kněžím a členům náboženských řádů.

Španělská občanská válka má však přesto pro historiky význam, už jen z důvodu své role cvičiště pro německé pozemní a vzdušné vojenské síly. Docházelo k vývoji strategií, které byly následně použity v počáteční fázi druhé světové války. I když dopad druhé světové války nebyl tak šokující, jako tomu bylo u té první, zůstala jedním z nejdestruktivnějších a nejvíce devastujících konfliktů moderní doby. Přispěla také k vzniku poválečné Evropy, která, zejména ve své východní části, projevovala stále větší nepřátelství vůči křesťanství.

5.2 *Změny v západním křesťanství od konce druhé světové války*

Druhá světová válka začala 1. září 1939 vpádem Německa do Polska. Následovalo vyhlášení války Německu Francií